

”Då ett bageri var ett helt litet samhälle”, en krönika av Märta Tamm-Götlind (1941).

Denna promemoria är en del av en serie bebyggelse- och kulturhistoriska studier gällande fastigheten Fjårdingen 18:1, belägen i kvarteret Kornhuset, i Uppsala.

I promemorian ”Hemma hos bagarmästaren – Gropgränd 5” beskrev jag några drag ur fastighetens historia med bageriverksamheten, som präglade gården från 1802 till 1917, i förgrunden. Jag fokuserade särskilt på bagarmästaren Carl Åberg (1826-1913) och hans bostad på Gropgränd.¹

En krönika i Uppsala Nya Tidnings julnummer 1941 ger ett delvis annorlunda perspektiv på fastighetens bagerirörelse. Under rubriken ”Då ett bageri var ett helt litet samhälle” skriver folkminnes- och arbetslivsskildraren Märta Tamm-Götlind bland annat om Carl Åbergs bageri och uppmärksammar särskilt den hantverksmässiga produktionen, de svåra arbetsvillkoren och inte minst den nedlagda mödans slutprodukt – brödet.

Vid sidan om att vara viktig basföda har bröd historiskt tilldelats ett stort kulturellt, religiöst och politiskt symbolvärde. Traditioner och vanor som varit kopplade till framställning och konsumtion av bröd är värdefulla att studera eftersom de ofta utgör speglingar av samhället och kulturen i stort. I sin text skildrar Tamm-Götlind Uppsalas brödkultur under 1800-talets senare hälft och 1900-talets början – en period då bagerinäringen, som bedrivits som rent hantverk, gradvis industrialiserades. Hennes krönika levandegör såväl en svunnen hantverkstradition som delar av det borgerliga vardagslivet i Uppsala, samtidigt som den ger viktiga insikter i fastighetens historia.

Jag har digitaliserat Märta Tamm-Götlinds krönika i sin helhet, lagt till kommentarer i notform och bakat in några bilder.²

/M. Asgari

¹ Själva bageriet flyttade till Svartbäcken under 1880-talet. Dock bodde bagarmästaren kvar i fastigheten och brödbutiken (med adress Övre Slottsgatan 12) hade fortsatt verksamhet fram till nedläggningen av Åbergs bageriaktiebolag, 1917.

Bageriverksamhetens historik i korthet: 1802 byggdes ett bageri på tomten i hörnet av Gropgränd och Övre Slottsgatan, kvarteret Kornhuset, och rörelsen drevs från tidigt 1820-tal vidare i släkten Åbergs regi. Under 1880-talet flyttade verksamheten till större lokaler i Svartbäcken och 1917, bara några år efter Carl Åbergs bortgång, lades den ned av hans son, den dåvarande ägaren, Edvard Åberg.

Se artikeln ”Hemma hos bagarmästaren – Gropgränd 5” (<http://www.husarkivet.se/hemma-hos-bagarmastaren-gropgrand-5>).

² Bilder och bildtexter (samt noter i förekommande fall) har infogats av mig och tillhör inte Tamm-Götlinds UNT-krönika.

Då ett bageri var ett helt litet samhälle

Ett blad ur Uppsala stads hantverkskrönika – av Märta Tamm-Götlind

[*Uppsala Nya Tidning, julnumret 1941*]

”Julkrafts”, marknadsbullar och begravningskringlor – det var begrepp som hörde ihop med ”den gamla goda tiden” i vår stad, den tid, då kaffegummorna på S:t Eriks torg började kommersen med torgfolket klockan 6 på morgonen, och bullgummorna vandrade omkring och knackade på hemmens portar eller bjöd ut sina frestelser åt patienterna på salarna i Akademiska sjukhuset, där en liten kostförbättring på den tiden ofta var mycket efterlängtd.

Bild 1.
Märta Tamm-Götlind (1888-1982).³

Uppsala har i vårt århundrade och årtiondena närmast före sekelskiftet genomgått en snabb och ganska grundlig förändring från småstadsidyll till något, som liknar en storstad.

Det är för länge sedan slut med den lantliga brunnsdrickningen vid Eklundshov, dit klena upsalabor åkte med vurst klockan 8 om sommarmorgnarna för att dricka sig hälsa i järnkällaren i Geijersdal.

³ Källa, fotografiet: Tamm-Götlind, Märta (1978). *Minnen och människor*. Fotograf: Olle Ekstrand.

Det är slut med kägelbanorna i de burgnare borgarnas täppor; och den gamle traktören, som hade värdshus för lantborna borta på Kungsängsgatan och på lediga stunder svarvade käglor, han dog i koleran 1857.

Det är slut med *borgaråkrarna*, stora tomter, som staden arrenderade ut åt borgare, som höll sig med häst och vagn. De behövde plats till uthus och till slätter, där de kunde skörda eget stallfoder; och i bärgningstiden kunde man få se åkardrängar, hantverkare och borgarsöner i färd med att köra in hö och fodersäd i lador inom stadens jordområde.

Till de hantverkare, som måste hålla sig med häst och vagn hörde bagarmästarna. Ett bageri var i själva verket förr ett helt litet samhälle inom staden, och skillnaden däremellan och ett stort lanthushåll var inte så himmelsvitt stor, om man undantar det förhållandet, att bagarna utförde det viktigaste arbetet nattetid. **[not #1]**

På nittioalet låg vid Börjegatan ett av de Nymanska bagerierna utan anspråk på att räknas till de större i sitt slag. Men bagarmästarns hustru hade i hushållet utom make och sju barn en köksa, en barnjungfru och en bodflicka, fyra-fem bagargesäller, två plåtpojkar och en dräng, vilka alla skulle bo i gården förutom en häst, som också hade sitt lilla stall i Börjegatan 10.

Bild 2.
Bagarmästare Carl Åberg (1826-1913).
Fotografi från ca 1860-80.⁴

⁴ Fotograf: Henri Osti. Tillhör: Uppsala universitetsbibliotek. UUB:s datering.

I ett större bageriföretag som det Åbergska blev chefen efter nyorganisationen på åttiotalet direktör, men han var son till bagarmästar Åberg och sonson till en till Upsala inflyttad Orsaldalkarl, Hans Diffner från *Åberga* by. Denne startade med ett par gesäller till biträde det Åbergska bageriet vid Övre Slottsgatan 12 år 1818, så att firman kunde fira sitt hundraårsjubileum, då den under förra krigets svåra ransoneringstider lade ner verksamheten.

[not #2]

När denna rörelse stod i sitt högsta flor, utgjordes personalen utom familjen av två bodmamseller, hushållerska, kokerska och köksa, husa och barnjungfru; *verkmästare*, *ugns gesäll*, *tråggesäll* och den s.k. *tredjen*, som vägde upp degbitarna. Där var dessutom *sättarn*, som rakade ut ugnsglöden och hjälpte tråggesällen med brödplankorna, där de utbakade bröden låg och jäste. Där var *plåtsmörjaren* och "*sumphåls pysen*", en ung man, som stod i det s.k. sumphålet, golvfördjupningen framför ugnen och plockade på jäsbröd till gräddning, som sköttes av *ugns gesällen*, den näst verkmästaren mest betrodda personen i detta stora sällskap.

På senare tid fanns även en lagerbokhållare förutom fyra bagardrängar, som hade tre, fyra hästar och en stallgumse att sköta. Bageriet höll sig också med egen svingård på 20 nassar, som gjorde slut på avfall av mjöl, degar och skadat bröd. Svingården låg vid nedre Fjärdingstull någonstans mellan Kyrkogårds- och Vindhems gatorna, och avfallet ditkördes ett par gånger i veckan.

Det var mycket att sköta på bageriets gård vid Övre Slottsgatan med dess många uthusutrymmen: tvättstuga och mangelbod för hela hushållets, inte minst bagarnas tvätt; matbod för stora kar med saltmat, vedbodar, stall och i början även svinstia. Slutligen förflyttades också stallet men enbart till Åsgränd strax intill.

Vatten till hela denna "apparat" kördes i tunnor från pumpen på Kamphavstorget, där fastigheten Ö. Slottsgatan 14 nu är byggd. Man hade alltid vatten stående i beredskap nattetid som skydd mot eldfara under bakningen.

Övre Slottsgatan

Bild 3.

Kamphavstorg 1856, korsningen S:t Olofsgatan⁵ och Övre Slottsgatan.⁶ Platsen där Kamphavstorg låg utgör idag en del av Martin Luther Kings plan. I mitten av målningen ser vi den vattenpump som Tamm-Götlind skriver om. Det stora vita huset är Fattighuset, byggt 1835.⁷ Längst till höger skimtar hörnet av Carl Åbergs trädgård som revs på 1870-talet då universitetets nya huvudbyggnad uppfördes. Den stora trädgården låg mittemot Kamphavstorg, på andra sidan Övre Slottsgatan. (se även not #4)

Åt gatan låg finbageriet, medan det s.k. grovbageriet låg i egen byggnad på gården med bostäder ovanpå åt bagarna. [not #3]

För att få in foder åt sina hästar arrenderade bagarmästar Åberg åkrar av staden både vid Kungsängsvägen och vid Sandkällan nära folkskoleseminariets nuvarande plats. Där arbetade

⁵ Fram till 1964 kallad "Järnbrogatan".

⁶ Målningen tillhör Upplandsmuseets samlingar.

⁷ www.kamphavetuppsala.se/kamphavet-uppsala/kamphavet/1800.html

hans söner jämte bagardrängarna och en eller annan extra arbetare i slåttern, och då ditkördes vid 4-tiden ”aftonvardsmörgåsen” till slätterfolket, bredd på bageriets välkända 5-öres limpor.

Till förvaring av uppköpt spannmål höll bageriet flera magasin i staden, men det förnämligaste låg i själva Upsala slott, där man nu har ståtliga inträdeshallar och uppgång till rikssalen. Sannolikt var det i samma lokal, som länets undsättningskommitté under missväxtåret 1845 lagrade säd till utdelning åt den nödställda befolkningen – man vet, att denna spannmål förvarades på slottet.

Det åbergska bageriet köpte ofta sin säd av professorerna. Denna för Upsala typiska s.k. akademispannmål hade sin egen historia, som går långt tillbaka i tiden. 1593 hade hertig Carl som Sigismunds förmyndare beviljat tionde från vissa gårdar till avlöning åt universitetets professorer, då endast sju till antalet. Det fattiga lärdomssätet blev ju sedan år 1624 genom Gustav II Adolfs storslagna donation stor jordägare med spannmål som viktigaste avkastning, och 1667 fick professorerna rätt att själva inom stadens område bruka och besitta vissa tunnland jord, dock endast de *gifva* akademifäderna samt deras änkor och barn – det var ett fyndigt sätt att uppmuntra familjebildning. Ända långt inpå 1800-talet var alltså mången professor jordbrukare i liten skala, och på Vaksalatorg kunde det stå bönder, som i egenskap av arrendatorer sålde akademispannmål åt stadens borgare.

Till de sinas nytta och nöje arrenderade bagarmästar Åberg av akademien för 25 kr. årligen en härlig tomt mellan ärkebiskopens trädgård och den muromhägnade ”Stallgården” utanför Gustavianum. På universitetets nuvarande plats hade familjens ungdomar en skön trädgård med slängkälke om vintern och kägelbana om sommaren, innan detta spel efter 70-talet slogs ut av det då nymodiga krocket. **[not #4]** Klara astrakaner bidrogo till sommarnöjet, som man endast under en utflyktsdag bytte ut mot lantvistelse. Det var då man tillsammans med ett annat hushåll med matsäck och andra tillbehör i droskor gav sig av till skogen och mäljarstranden mitt emot den tysta, idylliska Skarholmen. Kaffe koktes gärna i en torpstuga på platsen.

Semester var det aldrig tal om förr, varken för de i husligt arbete sysselsatta kvinnorna eller för hantverkspersonalen. Ledighet någon dag blev det egentligen endast, då man hade två

helgdagar å rad. Då var det stilla i bageriet till kl. 6 på annandagens afton, då det första arbetslaget satte i gång.

Ugnen tändes av *trågarbetaren*. Den som sist lämnat bageriet föregående arbetsdag, hade lagt in ved på tork i ugnen, så att den fort skulle tända. Man eldade med granved på själva ugnsbotten, *ärilen*, ovanför vilken man hade murat ett litet valv av eldfast tegel med tre rökhål. Ärilstenen togs förr från Tyskland men tillverkades sedan i Södertälje. Glöden sopades med raka ner i en plåtlåda på hjul och fördes till eldstaden under en pannmur med vatten, så att glödvärmen tillvaratogs. Ärilen viskades av med en våt ugnsvisk och så var det klart för baket. Bröden hade bakats ut av den s.k. *bordsbesättningen*. Det var bordsarbetarna, som för hand "slog upp" alla kakor och bullar och hjälpte till att få in dem i "jäsrummet". I äldre tid begagnades endast bryggerijäst, som dock hade den olägenheten att vid frakt gärna bli explosiv. Från 1886 blev den ersatt med pressjäst.

Bland redskapen märktes de väldiga långskaftade spisbrödstakarna och de mindre limpstakarna av endast en limpas bredd men i längd efter ugnens djup. Det var ugnsgesällens kvistiga uppgift att med en skicklig knyck få det uppjästa brödet att fint och oskadat glida av staken ner på den heta ärilen. Det var inte som att bara passa en maskin, utan här krävdes både handlag och yrkeskunnighet i mycket hög grad, för att brödet skulle bli lyckat.

Kl. 9 på kvällen en ordinär arbetsdag satte bordsbesättningen igång för att arbeta till kl. 2 på natten. En matbricka bars in med ett nattmål åt de flitiga bagarna. Ugnsbesättningen började ett par timmar senare och slutade i 4-tiden, ty kl. ½ 5 kom brödräknarna, och då skulle brödet vara så pass avsvalat, att det kunde hanteras och packas i lådor och korgar till de olika butikerna och till de väntande brödgummorna. Alla brödbodar öppnades kl. 6, medan tygaffärerna lugnade sig ännu en timme.

Bild 4.

Arbetare vid Carl Åbergs bageri. Fotografi från ca 1900, efter flytten till de nya lokalerna, Svartbäcksgatan 38.⁸

Man frågar sig, varför svenska folket nu har övergått till så sena vanor, som kostar oss så mycket i utgifter för konstlyse, för att ej tala om de många sköna soltimmar, som numera tillbringas innanför fällda gardiner! Förr var hela affärlivet igång tidigt på morgonen. Sanningen att säga, hölls det öppet även länge mot kvällen; brödbodarna stängdes först kl. 9, men just den Åbergiska firman började ett framsynt arbete emot denna vana, efter en systematiskt utförd räkning på det fåtal kunder, som handlade sitt bröd om kvällarna.

Trots sitt regelbundna nattarbete, hade bagarna även flera timmars bakning under dagen, sedan de fått sova några morgontimmar. Spisbrödet och skorporna bakades på dagen. Det var det goda mjuka brödet, ”franska”, smörbröd, limpor och siktkakor, som kunderna fordrade att få alldeles färska på morgonen, och bagardrängarna hade brått med utkörningen. Senare på dagen kunde de få köra omkring med skorpor och hårt bröd: man hade många sorts skorpor i den tidens bagarbodar: halvöres *vittenskorpor* – små goda saker av ”drottningdeg”; *drottningsskorpor* själva var något större. *Pariserskorpor* var strödda med pärlsocker, och *kallskålskorpor* var en sort, som upsalaborna åt som middagstilltugg till den förr vanliga

⁸ Källa, fotografiet: Barr, Knut (1906). *Arbetets söner: Ett illustrationsverk öfver den svenska arbetarklassen*. s. 612. Fotograf: okänd (”lämnad av en av arbetarna”).

maträtten kallskål, serverad i tallrik eller glaskupa på fot. Nyrostade långskorpor ville folk gärna ha till morgonkaffet, så de fick följa med mjukbrödet ut på morgonen.

Till drängarnas eftermiddagssysslor hörde att i alla brödbodarna hämta s.k. *brödsvar*, lista i motböckerna på det till nästa dag önskade brödet, och det var en mycket viktig uppgift för kontorspersonalen och verkmästaren att sortera brödsvarerna samt väga upp mjöl, jäst, kryddor och andra tillbehör till de nya degarna – det hela en stor och krävande organisation.

Till Uplands regemente bakades särskilda s.k. *knallar* av surdeg och under manövrerna försågs marketenterierna med gott bröd att fresta mannarna med.

Vid alla Upsalamarknader förr bakades kusar i stil med julens bröd, men de slogs i konkurrensen småningom ut av de nymoderna wienerbröden, som kom i handeln på 1870-talet. Även *begravningskringlorna* hörde till en äldre tids brödtraditioner. Ännu omkring 1870 kunde de förekomma vid förnämligare begravningar och var så stora, att gästerna vid hemfärden fick träda en kringla på armen och medföra den hem.

Till jul bakades stora, långa kusar, gubbar, gummor och bockar av saffransdeg samt inte minst s.k. *julkrafs*, vita kakor som handmålades med pensel i blått och rött; detta arbete utfördes gärna av bagarfamiljens barn och jungfrur, och det gav anledning till många konstnärliga utsvävningar i stjärnor, tuppar och slingor m.m. på de små bakverken, som ofta hängdes i julgranarna. Ännu in på 1900-talet målades ”julkrafs”.

Julaftonens bakning var ägnad åt *skänkbullarna*; det var större och mindre bröd i vackra fasoner och av god deg, som skänktes av bageriet till de bästa kunderna, liksom på den tiden stadens bryggerier gav bort en stor brygd av julöl till sina kunder.

Först på julkvällen blev bagare och drängar lediga, och då var de vanligen så pass tröttkörda, att de ej var hågade för någon större julfirning.

Men på juldagen kände man, att det var högtid. Då var uniformen avlagd: den bestod traditionellt av vit bagarmössa, vit skjorta och vita långbyxor av mollskinn, hemstickade vita strumpor samt trätofflor. Men det kändes säkert skönt att få uppträda som civila herremän

kring det festliga julbordet med dess rikliga fågnad och kring den tända granen, där vaxstapelns spred både doft och ljus stämning.

/Märta Tamm-Götlind (ur UNT, julnumret 1941)

Noter:

#1. Om industrialiseringen och flytten till Svartbäcken...

Carl Åbergs bagerirörelse flyttade i omgångar under 1880-talet från lokalerna i kvarteret Kornhuset till större lokaler vid Svartbäcksgatan 38. Bageriverksamheten i kv. Kornhuset upphörde 1888 och bageriarbetarna flyttade därifrån. De tomma lägenheter som tidigare inhyst arbetarna och deras familjer hyrdes då ut. Initialt, under 1890-talet, flyttade tre hushåll in som Åbergs hyresgäster: en docent, en kapten och en major, med sina respektive familjer.⁹

Den Åbergiska bagerirörelsens utveckling från hantverk till industri följde ett vanligt mönster för industrialiseringsprocessen i större städer under 1800-talets andra hälft och 1900-talets början. För att driva på industrialiseringen av den hantverksmässiga produktionen flyttades ofta verksamheten till större lokaler i stadens utkanter. Arbetarna följde efter och städerna expanderade genom tillkomsten av nya bostadsområden för arbetarklassen, med små och mycket enkla bostäder. I Uppsala var Nya Svartbäcken (norr om Skolgatan) en sådan arbetarstadsdel.¹⁰ I området mellan Skolgatan och Repslagargatan, Uppsalas första egentliga industriområde, etablerades under 1800-talet en rad olika fabriker, en av dessa var alltså Åbergs bageri.¹¹

⁹ Husförhållningsförteckningar årligen avlämnade av husvärdarna, 1886, -87, -88, -89 och -91.

¹⁰ Franzén, M. (1996).

¹¹ Franzén, A. & Ejdesjö, P. (2003). s. 11.

Bild 5.**Annons för Carl Åbergs bageriaktiebolag, i "Upsala Stads Adresskalender för år 1910".**

Annonsen reflekterar sin samtids vurm för det industriella produktionssättet.

#2. Om startår för Åbergs bagerirörelse...

1917 firade Åbergs bageriaktiebolag sitt hundraårsjubileum. Hans Diffner (enligt vissa källor Hans Nilsson¹²), som flyttat till Uppsala från Åberga by och därefter antagit efternamnet Åberg, ska alltså ha startat sin bagerirörelse 1817¹³, vid Övre Slottsgatan 12. Jag har dock inte kunnat belägga att Hans Nilsson/Diffner/Åberg bodde eller var verksam på gården före 1821. Min genomgång av husförhörslängder och mantalslängder från den aktuella perioden visar tydligt att Hans Åberg flyttade till gården i början av 1820-talet.¹⁴ Om han startade sin bageriverksamhet redan 1817, så skedde det inte i lokaler på Övre Slottsgatan 12 eller Gropgränd 5.

#3. Om Gropbageriet...

Jag tror att benämningen "grovbageriet" bygger på en missuppfattning. Den byggnad som Tamm-Götlind syftar på kallas i Carl Åbergs egna anteckningar *Gropbageriet*.¹⁵ Även i

¹² *Sveriges firmor och män inom handel, industri och konst*. Uppsala 1886. s. 276.

¹³ 1818, enligt Tamm-Götlind.

¹⁴ Husförhörslängder (1813-22) och mantalslängder (1810-20): gällande tomt 11 och 12, Kornhuset.

¹⁵ Carl Åbergs anteckningar, julen 1872.

Åbergs bouppteckning står byggnaden upptagen som just Gropbageriet.¹⁶ Byggnaden, ett tvåvåningshus med vind, uppfördes av trä som ett brygg- och uthus 1854, i samband med att fastighetens fyravåningshus (med ingång Övre Slottsgatan 12) byggdes. Första våningen innefattade bryggghus, vagnshus, bod samt ett rum som fungerade som ”bagarekammare” och andra våningen bestod av två boningsrum samt tre bodar för förvaring av spannmål och matvaror.¹⁷ Huset var 15,9 m långt, 8,1 m brett och 8,7 m högt och hade ett pulpettak (”snett halvtak”) med fyra takkupor.¹⁸

Bild 6. Gropbageriet. Byggnaden (den gula pilen) uppfördes 1854 och revs i början av 1930-talet. Utsnitt ur stadskarta från 1882.¹⁹

I ett bryggghus brukade man vanligen koka tvättvatten, brygga öl, eller baka bröd. Sannolikt var syftet med tillkomsten av gårdens brygg- och uthus, ”Gropbageriet”, att avlasta det ursprungliga bageriet, det som låg åt gatan.²⁰ Någon gång efter uppförandet, senast 1876, ändrades byggnaden något. Fasaden reveterades och invändigt byggdes hela första våningen om till ett bageri. Andra våningen inrymde efter ombyggnationen fyra boningsrum.²¹ Enligt

¹⁶ Carl Åbergs bouppteckning, 1913.

¹⁷ Byggnadssyneprotokoll 2 mars 1854.

¹⁸ Brfv. Nr. 17858. 17 jan. 1855. Städernas allmänna brandstodsbolag. Måtten, som angivna i dokumentet: L 26,5 alnar, B 13,25 alnar och H 14,5 alnar.

¹⁹ Tillhör Uppsala stadsarkivs samlingar. Den gula pilen är pålagd av mig.

²⁰ Med det ”ursprungliga bageriet” syftar jag på det bageri som låg i stenhuset (det som Tamm-Götlind kallar ”finbageriet”) i hörnet av Gropgränd och Övre Slottsgatan, inte det bageri som byggdes på gården 1802.

²¹ Brfv. Nr. 41698. 8 jan. 1876. Städernas allmänna brandstodsbolag.

Märta Tamm-Götlinds skildring bodde några av bageriarbetarna i dessa rum ovanpå bageriet. Med tanke på brandrisken håller jag för troligt att det rörde sig om bageriarbetare av lägre rang. De andra, gesällerna exempelvis, bodde i gårdens bostadshus.

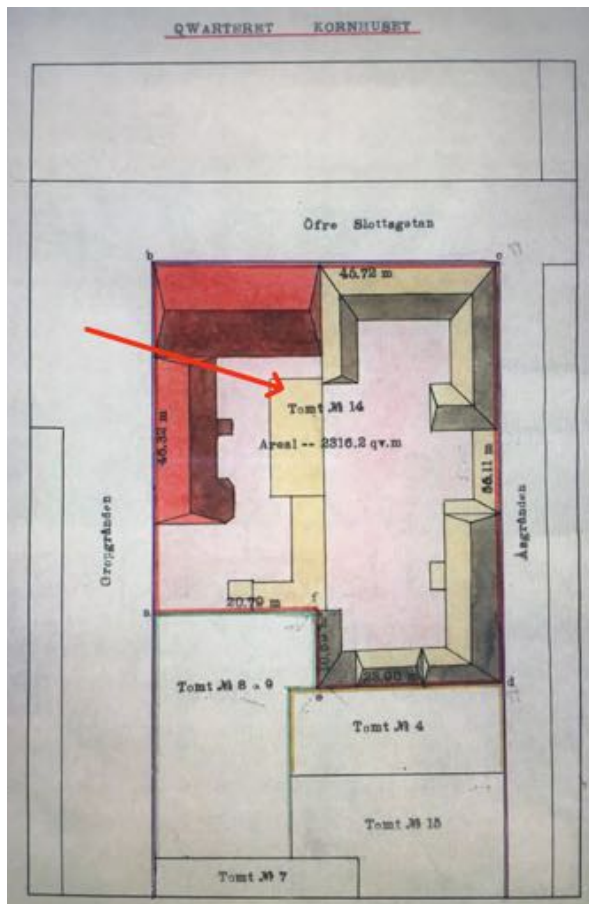

Bild 7.

Tomtmätning, kvarteret Kornhuset.

Tomt nr. 14, 25:e november, 1919. Den röda pilen pekar på Gropbageriet.

Rödmarkerade hus är stenhus.

Tomt nr. 14, som Carl Åberg ägde vid sin död, bestod av de äldre tomterna nr. 11 & 12 (ärvda), samt nr. 10, 1, 2 och 3 (köpta).²²

I juni 1928 köpte Anders Diös firma, Fastighetsaktiebolaget Kornhuset, tomt nr. 14 (Bild 8) och ett stort nybyggnads- och renoveringsprojekt drogs igång.²³ Tomtens befintliga stenhus moderniserades medan alla träbyggnader revs för att ge plats åt nya, moderna hus i sten. Gropbageriet revs 1930-31. I dess ställe uppfördes aldrig någon ny byggnad och platsen där det stod pryds idag av en liten trädgård. Det är svårt att uttala sig om vilken funktion

²² Tomtmätning: Lantmäteriet, Uppsala län. Aktbeteckning 0380-27/a50. Den röda pilen har pålagts av mig. 1905 (16 aug) sammanlades tomterna nr 1,2,3 och 13 (tidigare 10, 11 och 12) till ny tomt nr 14. (Enligt Tomtbok för kvarteret Kornhuset, band 2, blad 135. Lantmäteriets arkiv)

²³ Baserat på fotografier (Herdin, 1934. s. 56) och tomtritningar (A. Diös firma 1931-32).

Gropbageriet fyllde efter 1888, då gårdens bageriverksamhet lades ner. Det är möjligt att lägenheterna tjänade som bostäder åt tjänstefolket, eller att de uthyrdes.

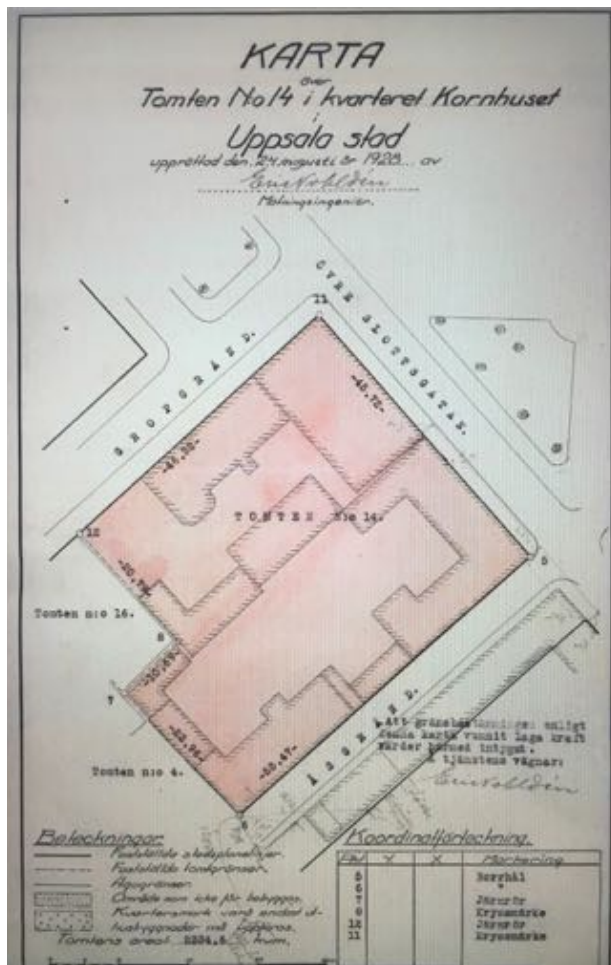

Bild 8.

Tomtmätning, kvarteret Kornhuset.

Tomt nr. 14, 24:e augusti 1928.

Uppmätt efter att Fastighetsaktiebolaget Kornhuset (ägt av Anders Diös) köpt tomten.²⁴ En del av fastigheten avstyckades och förvärvades 1931 av

Bostadsrättsföreningen Kornhuset.

Stamfastigheten, Fjärdingen 18:1,

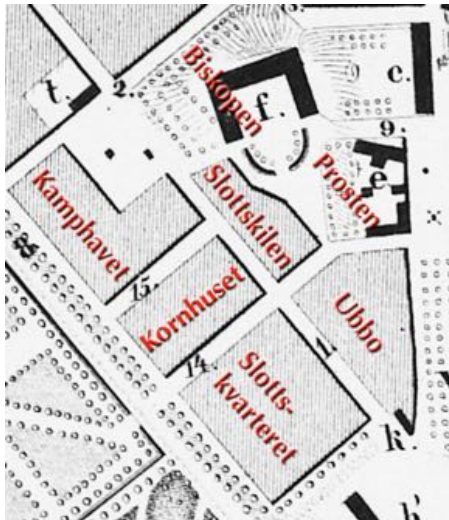
såldes år 2000 av Anders Diös AB till Brf Huskornet.

#4. Ur askan efter 1809 års brand – Om Carl Åbergs trädgård...

Den trädgårdstomt som Carl Åberg arrenderade låg enligt Tamm-Götlind någonstans mellan Biskopsgården och Exercitiegården, i kvarteren mittemot Åbergs bostad, på andra sidan Övre Slottsgatan. För att kunna fastställa trädgårdens exakta läge är det viktigt att förstå hur dessa kvarter förändrades under 1800-talet. I sammanhanget spelade den stora brand som drabbade Fjärdingen år 1809 en viktig roll.

²⁴ Tomtmätning: Lantmäteriet, Uppsala län. Aktbeteckning 0380-30/a50.

Fastighets-AB Kornhusets styrelse bestod av Anders Diös, Lisa Diös (hustru) och byggmästaren Verner Karlsson. (källa: Fastighetsaktiebolaget Kornhusets arkiv, RA)

Bild 9.**Kvarteret Kornhuset och grannkvarteren.**

Utsnitt ur stadscharta från 1842.²⁵ På kartan är Exercitiegården (kv. Biskopen) utmärkt med ett "f" och Biskopsgården (kv. Prosten) med ett "e".

Klockan åtta på kvällen den 18 juni 1809 utbröt en brand i Uppsalas fattighus, beläget i Sysslomansgatans hörn mot S:t Johannesgatan. Inom loppet av några timmar hade elden spridit sig till stora delar av Fjärdingen (Bild 10).²⁶ Vid branden förstördes närmare 70 gårdar.²⁷

Bild 10. Brandskadade gårdar vid 1809 års brand i Fjärdingen.²⁸

Avbrända gårdar är markerade med grönt. Branden, som utbröt i fattighuset i kvarteret Ånabben, ödelade stora delar av norra Fjärdingen. En stor del av den förstörda bebyggelsen var från 1600-talet.²⁹

²⁵ Kartan tillhör Uppsala universitetsbiblioteks samlingar. Kvarternsnamnen har pålagts av mig.

²⁶ Herdin, 1932. s. 206.

²⁷ Ehn, 1991. s. 39.

²⁸ Herdin, 1932. Bilaga.

²⁹ Ehn, 1991. s. 39.

Några av Akademiens viktigaste byggnader, Gustavianum, Konsistorie- och Exercitiehuse (Kungliga stallet), hotades av branden men räddades. I kvarteret Biskopen avbrändes 11 gårdar och lågorna hann slicka Exercitiehusets fasad innan släckningsarbetet gav resultat och faran kunde avvärijas.³⁰

Bild 11.

Exercitiegården. Gravyr av Fredrik Akrel, 1770.³¹

Exercitiegården (även känd som Stallgården och Kungliga stallet) byggdes 1663. Här erbjöds unga adelsmän undervisning i ridning, fäktning, musik, dans, konst, franska, spanska och italienska. Exercitiehusets västra flygel (närmast Övre Slottsgatan) och en del av huvudlängan revs i slutet av 1870-talet för att lämna plats åt Universitetshuset. Den återstående delen av byggnaden revs 1882-84, i samband med anläggandet av Universitetsparken.³²

Den stora eldsvådan fick stor betydelse för den fortsatta utformningen av Uppsalas stadsbild. Behovet av återuppbyggnad efter brandens härjningar framtvungade en stadsplan, Uppsalas första sedan 1643. För Fjärdingens del innebar planen bland annat att vissa avbrunna tomter skulle utläggas till allmänna platser och att flera gator skulle breddas.³³ Genomförandet av stadsplanen fördröjdes dock av tvister mellan berörda tomtägare och stadens myndigheter.³⁴

³⁰ Herdin, 1932. ss. 206-207.

³¹ Tillhör Uppsala universitetsbiblioteks samlingar.

³² Ölund, 2013.

³³ Ehn, 1991. s. 41.

³⁴ Ehn, 1991. s. 62.

Kvarteret Slottskilen, beläget mellan Biskopsgården och Exercitiegården, hade visserligen inte drabbats av branden men landshövdingen, Akademien, magistraten och borgerskapets Äldste överenskom att bebyggelsen i kvarteret utgjorde en fara för Akademiens byggnader vid uppkommen eldsvåda. Därför skulle tomterna inlösas och friläggas så att en park kunde anläggas i området.³⁵ I mitten av 1820-talet hade Akademien lyckats köpa samtliga tomter i kvarteret Slottskilen.³⁶ Det dröjde dock länge innan bebyggelsen revs. Min studie av husförhörslängder visar att kvarteret var bebott fram till slutet av 1850-talet.³⁷ Friläggningen genomfördes på 1860-talet och först i samband med det nya universitetshusets uppförande i slutet av 1870-talet planterades kvarteret som då blev ett allmänt parkområde.³⁸ Alltså ska inte Tamm-Götlinds uppgift om att Carl Åbergs trädgård låg ”mellan” Biskopsgården och Exercitiegården tolkas som att den låg i kvarteret Slottskilen. Den tidigare nämnda målningen av Kamphavstorg för oss närmare sanningen om trädgårdens läge.

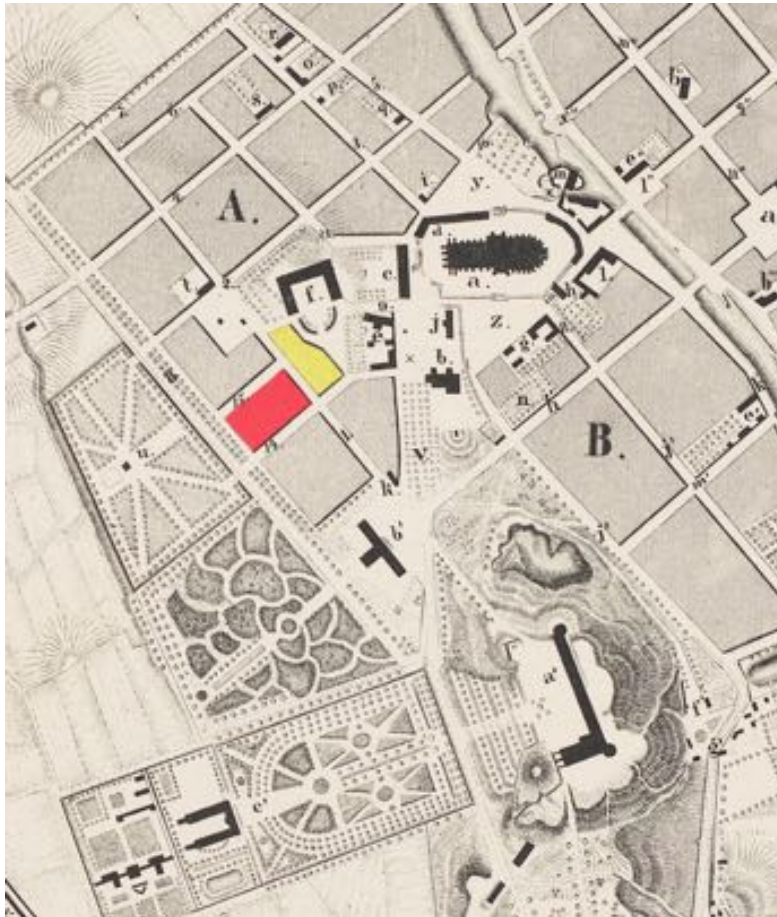

Bild 12. Uppsala, utsnitt ur stadskarta från 1842.³⁹

Kartan visar att de avbrända tomterna i kvarteret Biskopen (väster och norr om Exercitiegården, som är markerad med "f") hade utlagts till park medan kvarteret Slottskilen (markerat med gult) fortfarande var bebyggt. Kvarteret Kornhuset är markerat med rött.

³⁵ Herdin, 1932. s. 210.

³⁶ Ehn, 1991. s. 43.

³⁷ Husförhörslängder, (1831-1864) Kvarteret Slottskilen.

³⁸ Ehn, 1991. s. 43.

³⁹ Kartan tillhör Uppsala universitetsbiblioteks samlingar. Markeringar i gult och rött är pålagda av mig.

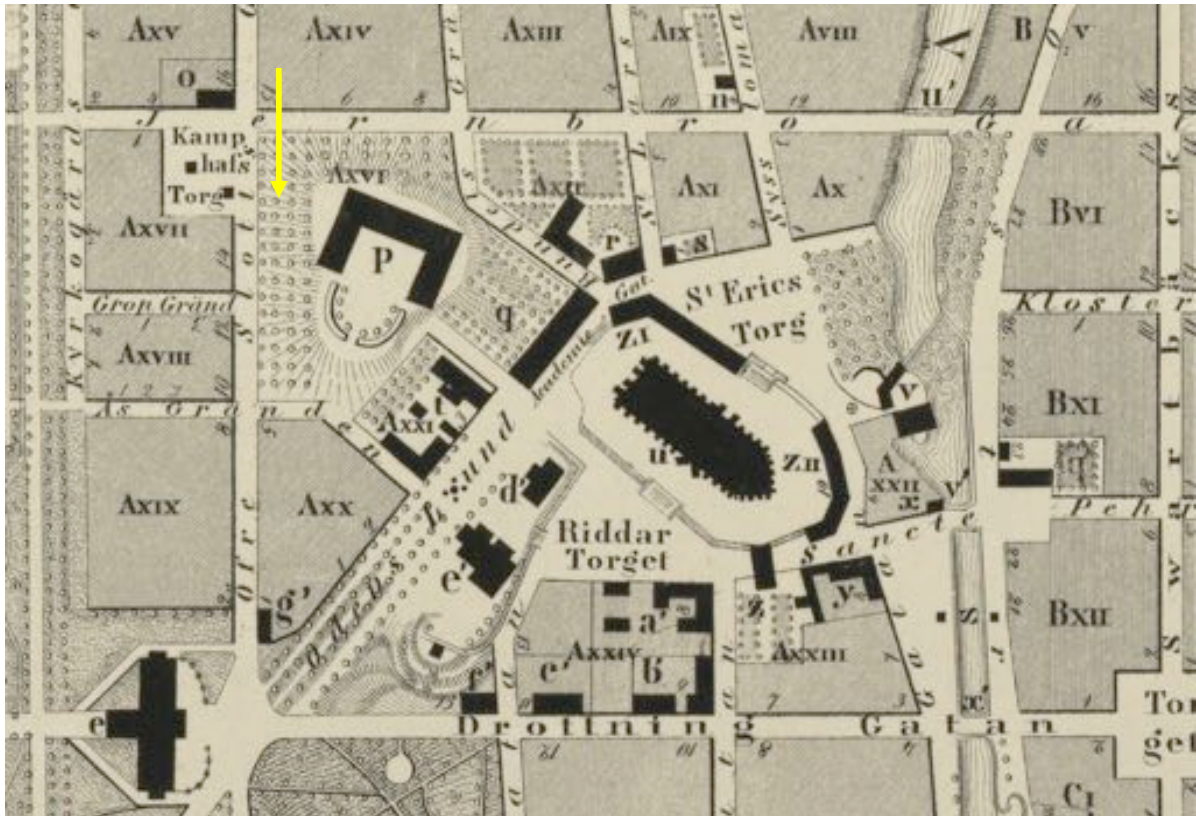

Bild 13. Uppsala, utsnitt ur plankarta från 1855.⁴⁰

Plankartan ger uttryck för ambitionen att skapa ett stort sammanhängande parkområde (se den gula pilen) som sträckte sig från S:t Olofsgatan (Järnbrogatan) i norr till Åsgränd i söder. Parken skulle gränsa till Övre Slottsgatan i väster och till Akademins byggnader och Biskopsgården i öster. Planen realiserades dock inte fullt ut (jämför med bild 14). På kartan är Exercitiegården markerad med "p" och Biskopsgården med "t".

Riktlinjerna för norra Fjärdingens återuppbyggnad föreskrev att området närmast Exercitiegården i möjligaste mån skulle hållas fri från bebyggelse och att de avbrända tomterna i kvarteret Biskopen därför inte skulle återuppbyggas. Akademien och Domkapitlet köpte kvarterets 11 gårdstomter och 1822 blev området inhägnat och planterat med träd.⁴¹ Av målningen från 1856 (bild 3) framgår att åtminstone en del av Carl Åbergs trädgård låg i detta område i kvarteret Biskopen. Längst till höger i målningen skymtar en del av en trädgård, i hörnet av Övre Slottsgatan och S:t Olofsgatan, och konstnären har antecknat (längst ner till

⁴⁰ Plankartan tillhör Uppsala universitetsbiblioteks samlingar. Den gula pilen är pålagd av mig.

⁴¹ Herdin, 1932. ss. 212-213.

höger) att det vi ser är ”Hörnet af C. Åbergs trädgård”. Baserat på målningen, Märta Tamm-Götlinds skildring, stadskartor från 1800-talet samt kunskapsläget om hur kvarteren Slottskilen och Biskopen utvecklades efter branden 1809 drar jag slutsatsen att Åbergs trädgårdstomt gränsade mot S:t Olofsgatan, Exercitiegården, kvarteret Slottskilen och Övre Slottsgatan. På en stadskarta från 1868 är en tomt som är avgränsad på detta sätt, och alltså bör vara den trädgårdstomt som Carl Åberg hyrde, tydligt inritad (Bild 14).

Bild 14. Carl Åbergs trädgård (markerad med blått). Utsnitt ur stadskarta från 1868.⁴²

Åbergsgården är markerad med rött. På kartan är Exercitiegården utmärkt med "f" och Ärkebiskopsgården utmärkt med "i".

Trädgårdstomten arrenderades av Carl Åberg åtminstone från 1856, enligt målningen från samma år, och fram till slutet av 1870-talet.⁴³ I samband med rivningen av Exercitiegården 1878–79 revs även Åbergs trädgård för att lämna plats åt universitetets nya huvudbyggnad.⁴⁴

Majid Asgari
December 2017
info@husarkivet.se
www.husarkivet.se

⁴² Kartan tillhör Uppsala universitetsbiblioteks samlingar. Markeringar i blått och rött har pålagts av mig.

⁴³ Vidare studier behövs för att kunna fastställa när Åberg började arrendera trädgårdstomten.

⁴⁴ Sandblom, 1991. ss. 15-16.

Det nya universitetshuset stod under tak 1882, men invigningen dröjde till 17:e maj 1887.

Käll- och litteraturförteckning

Källor:

Bouppteckning efter Carl Åberg, 1913; Uppsala rådhusrätt och magistrat; Riksarkivet (RA).

Brandförsäkringsvärderingar nr. 17858 och 41698; Städernas allmänna brandstodsbolag; Stockholms stadsarkiv (SSA).

Byggnadssyneprotokoll, 2 mars 1854; Uppsala rådhusrätt och magistrat; (RA).

Carl Åbergs anteckningar, 1850-1879; Uppsalas stadsarkiv (USA).

Fastighetsaktiebolaget Kornhusets arkiv; Aktiebolag 1901-35; (RA).

Herdin, K.W. *Bygge och bo*, 2. Uppsala 1934.

Husförhörslängder, årligen avlämnade av husvärdarna, 1886-89, 1891; Fjärdingsroten, kv. Kornhuset; Uppsala domkyrkoförsamlings kyrkoarkiv; (RA).

Husförhörslängder 1831-64 Fjärdingen, kv. Slottskilen; Uppsala domkyrkoförsamlings kyrkoarkiv; (RA).

Husförhörslängder 1813-22; Fjärdingen, kv. Kornhuset; Uppsala domkyrkoförsamlings kyrkoarkiv; (RA).

Mantalslängder 1810-20; Fjärdingsroten, kv. Kornhuset; Uppsala rådhusrätt och magistrat; (RA).

Sveriges firmor och män inom handel, industri och konst. Uppsala 1886.

Tamm-Götlind, Märta. Artikel i Uppsala Nya Tidning, julnumret 1941: ”Då ett bageri var ett helt litet samhälle – Ett blad ur Uppsala stads hantverkskrönika”; Uppsala universitetsbibliotek (UB).

Tomtbok, kv. Kornhuset, Uppsala län; band 2, blad 135; Lantmäteriets arkiv (LMA).

Tomtmätning, aktbeteckning 0380-27/a50; Uppsala län, kv. Kornhuset; (LMA).

Tomtmätning, aktbeteckning 0380-30/a50; Uppsala län, kv. Kornhuset; (LMA).

Upsala Stads Adresskalender för år 1910.

Bilder:

Bild 1: Tamm-Götlind, Märta (1978). *Minnen och människor*. Fotograf: Olle Ekstrand.

- Bild 2: UB:s samlingar; ”Carl Åberg”; Fotograf: Henri Osti.
Bild 3: Upplandsmuseets samlingar; ”Kamphavstorg”; 1856; Konstnär: okänd.
Bild 4: Barr, Knut (1906). *Arbetets söner: Ett illustrationsverk öfver den svenska arbetarklassen*. s. 612. Fotograf: okänd.
Bild 5: Upsala Stads Adresskalender för år 1910.
Bild 6: Uppsalas stadsarkivs samlingar; Karta över Uppsala stad 1882.
Bild 6: Tomtmätning, aktbeteckning 0380-27/a50; (LMA).
Bild 7: Tomtmätning, aktbeteckning 0380-30/a50; (LMA).
Bild 8: UB:s samlingar; Karta över Uppsala stad 1855.
Bild 9: UB:s samlingar; Karta över Uppsala stad 1842.
Bild 10: Herdin, K.W. (1932). *Bygge och bo II*. Bilagan.
Bild 11: UB:s samlingar; ”Exercitiegården”; 1770; Konstnär: Fredrik Akrel.
Bild 12: UB:s samlingar; Karta över Uppsala stad 1842.
Bild 13: UB:s samlingar; Plankarta för Uppsala stad 1855.
Bild 14: UB:s samlingar; Karta över Uppsala stad 1868.

Litteratur:

Franzén, Mats (1996). ”Arbetarklassens boende” i *Arbetarstaden uppsala* (red. M. Isacson & L. Magnusson).

Franzén, A. & Ejdesjö, P. (2003). *Uppsalas industribyggnader från 1700-talet till 1970*.

Herdin, K.W. *Bygge och bo, I*. Uppsala 1932.

Kamphavet.se; ”Om kvarteret Kamphavet – 1800-tal”; Hemsida:
www.kamphavetuppsala.se/kamphavet-uppsala/kamphavet/1800.html [2017-10-07].

Sandblom, Katarina (1991). ”Akademistaden” i *Stadens ansikte – en studie av Fjärdingarna. Uppsatser i arkitektur- och bebyggelsehistoria*. Konstvetenskapliga inst. Uppsala universitet.

Ölund, Anna (2013). ”Universitetshuset och Universitetsparken i Uppsala.” *Upplandsmuseets rapporter* 2013:06.